
GEOGRAFICKÝ ČASOPIS

52

2000

3

*Anton Michálek**

CHUDOBA, JEJ KONCEPTY A GEOGRAFICKÉ DIMENZIE

A. Michálek: Poverty: concepts and geographic dimensions. Geografický časopis, 52, 2000, 3, 1 figs., 15 refs.

Although poverty also existed in time of socialism in the transforming countries of Central and Eastern Europe, it became more acute after the political and economic changes. The aim of the study is to provide a survey of the most recent and most important facts on poverty, notions and way of measurement with emphasis on its spatial dimensions. The study, apart of synthesis of the knowledge on concepts (methods) of measurement, also evaluates their applicability in observation of spatial distribution of poverty. Part of the study is a survey of literature on poverty in Slovakia, which in some way treated its spatial aspect (dimensions). The study also observes the common traits typical for the existing (identified) regions of poverty in Slovakia and contains criteria applied for the choice of concepts and indicators for research of spatial dimensions of poverty.

Key words: poverty, deprivation, limits of poverty, concepts of poverty, measures of poverty, poverty regions

Problém teritoriálnej diferenciácie chudoby má viacero rozmerov a jeho empirické určenie je zložité. Poznanie, resp. identifikovanie priestorových aspektov chudoby, má i na Slovensku svoje úskalia pre absenciu teoreticko-metodologických východísk, ako aj pre geografické „mlčanie“ o tejto, v predchádzajúcom období citlivej téme. Aj keď treba priznať, že parciálne, skryté a okrajové reflexie o otázkach priestorovej diferenciácie chudoby existovali, bola táto, ak

* Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava

môžeme použiť termín „geografia chudoby“, ukrytá pod inými výskumami a témami, týkajúcimi sa napr. rozvinutých a nerozvinutých regiónov, regiónov úpadku, marginálnych regiónov, území s nízkym sociálno-ekonomickým potenciálom obyvateľstva a pod. De facto nešlo o výskum chudoby v pravom slova zmysle, ale o „sprostredkovanú“ chudobu, najčastejšie sledovanú prostredníctvom životnej úrovne obyvateľstva. Nanešťastie ani v súčasnosti, kedy je možné o probléme hovoriť a skúmať ho otvorene, je chudoba mimo záujmu geografie, ktorá jej doteraz, napriek jej vysokej aktuálnosti, nevenuje takmer žiadnu pozornosť. Cieľom predloženého príspevku je nastoliť problém chudoby v širších súvislostiach, na základe ktorých sme sa pokúsili o určitý prehľad poznatkov o obsahu, konceptoch a teritoriálnych aspektoch chudoby u nás i vo svete. Prezentované poznatky tvoria určitý vstup do štúdia geografie chudoby na Slovensku, poskytujú základný prehľad vedeckého chápania tohto dôležitého fenoménu a zároveň obsahujú určitý návod k zvládnutiu priestorových analýz chudoby.

CELOSVETOVÉ ASPEKTY CHUDOBY

Jedným z najväčších globálnych problémov ľudstva je chudoba, ktorá je príčinou ďalších globálnych problémov, ako je podvýživa, infekčné choroby, negramotnosť a pod. Chudoba, chápaná v tomto absolútnom zmysle, je „doménou“ hlavne krajín tretieho sveta, v ktorých veľká časť populácie denne bojuje o prežitie. Ako uvádza výročná správa Rozvojového programu OSN roku 1997 (United Nations Development Programme – UNDP), 20 % svetovej populácie situovanej v západnej Európe a Severnej Amerike zodpovedá za 86 % celosvetovej spotreby priemyselnej výroby a nerastných surovín. Chudoba však nie je len problémom rozvojových krajín. S chudobou (aj keď relatívnou) sa môžeme stretnúť aj v bohatých industrializovaných krajinách, ako je napr. USA, kde oficiálne až 30 miliónov ľudí žije pod hranicou chudoby. Nárast chudoby uprostred blahobytu, bohatstva a hojnosti je paradoxom, ktorý podľa Bourdieu et al. (1993) spôsobujú zvyšujúce sa majetkové rozdiely medzi skupinami obyvateľstva. To, že chudoba je jedným z najzávažnejších, ak nie vôbec najzávažnejším globálnym problémom, potvrdil i program stretnutia predstaviteľov Medzinárodného menového fondu a Svetovej banky, ktorý sa konal 25.-29. septembra tohto roku v Prahe. Medzi hlavné témy zasadania bola zaradená i problematika chudoby, ktorá spolu s nezamestnanosťou bola jedným z najdiskutovanejších problémov.

SLOVENSKÉ ASPEKTY CHUDOBY

Podobne ako vo svete i na Slovensku sa chudoba v súčasnosti stáva jedným z najsledovanejších sociálno-ekonomických fenoménov, ktorej rozsah a závažnosť sociálnych dôsledkov stále narastá. Chudoba, ktorá vznikla najmä v dôsledku ekonomických problémov, nezamestnanosti, príjmovej a majetkovej nerovnosti, trápi čoraz väčšiu časť populácie. Chudoba pochopiteľne v slovenskej spoločnosti existovala i pred rokom 1989, ale chudobní boli vtedy eufemisticky označovaní ako „domácnosti s obmedzenými zdrojmi spotreby“ (Mareš a Rabušic 1996). Chudoba, ktorá bola za socializmu oficiálne zrušená a všemocne

retušovaná, sa v súčasnosti stáva reálnym sociálnym problémom, ktorý dôverne poznajú najmä rodiny s malými deťmi. Podľa Karáska (1993) pod prahom chudoby (nižšia vrstva chudobných) roku 1991 žilo na Slovensku 12,6 % obyvateľov (autor do analýz nezahrnul síce nepočtnú, ale najchudobnejšiu vrstvu osôb bez prístrešia a bez stáleho pobytu, obyvateľov charitatívnych útulkov a pod.). Dnešné štatistiky uvádzajú, že v pásme chudoby a existenčného ohrozenia sa nachádza viac ako polovica mladých rodín s deťmi. Z viacerých sociálnych prieskumov vyplýva, že trvalý nedostatok peňazí trápi okolo 2/3 rodín na Slovensku. Odborníci predpokladajú, že v prípade stanovenia objektívnej hranice chudoby by tento podiel mohol byť ešte vyšší. Jednoznačne a zodpovedne určiť, koľko rodín alebo obyvateľov na Slovensku je už chudobných, nie je možné, lebo neexistuje definícia chudoby, ktorá by zodpovedala slovenskej realite. Ešte výraznejšia je relatívna chudoba slovenskej spoločnosti vo vzťahu k vyspelým priemyselným spoločnostiam. V európskom kontexte je možné podľa mnohých znakov (pomer našej a západoeurópskej mzdy, rozsah poklesu reálneho príjmu, potreba ďalšieho pracovného príjmu, štruktúra výživového obrazca, subjektívny pocit chudoby u obyvateľstva a pod.) označiť Slovensko za chudobnú spoločnosť (Voleková 1995). Chudoba v tomto relatívnom zmysle je skôr chudobou spoločnosti, než chudobou v spoločnosti.

VYMEDZENIE A OBSAH POJMU CHUDOBA

Chudoba je spoločenský fenomén, definovanie ktorého v značnej miere závisí od spoločensko-historických podmienok (Filipová a Valná 1995). Obsah pojmu chudoby sa mení ako v čase, tak i v priestore. Kým v prvopočiatoch sledovania (začiatok 19. storočia) bola chudoba spájaná s fyzickým prežitím (s nedostatkom zdrojov na základnú stravu), s pokračujúcim rozvojom spoločnosti je chudoba chápaná aj ako kultúrosociálny koncept, ktorý zahŕňa čoraz širšie spektrum životných podmienok. Chudoba v tomto zmysle nie je obyčajným životným stavom, ale neakceptovaným stavom života. V celej dlhej histórii chudoby vidíme presun akcentu chudoby ako výrazu triednokultúrnej stratifikácie spoločnosti k chudobe ako deprivácii životného štýlu a potrebe zaistenia minimálneho príjmu nutného k adekvátnemu životnému štandardu, ktorý je charakterizovaný spôsobom života danej krajiny. A tu dostáva pojem chudoby priestorový aspekt, t.j. obsah pojmu chudoba sa výrazne mení vplyvom priestorových dimenzií. Permanentná chudoba v rozvojových krajinách, subsumovaná v posledných dvoch dekádach schudobnením časti populácie v industrializovaných krajinách, vyvoláva v globálnej mierke značnú skepsu. Existuje však výrazný rozdiel medzi chudobou v krajinách tretieho sveta, krajinách s vyspelou ekonomikou a transformujúcimi sa postkomunistickými krajinami. Kým obsahom chudoby v rozvojových krajinách je jej absolútny koncept (absolútna chudoba spojená s určitým fyziologickým prahom, pod ktorým nie sú naplnené základné potreby nevyhnutné na udržanie holej existencie, t.j. potrava, ošatenie, bývanie), vo vyspelých ekonomických krajinách je chudoba relatívnym konceptom, podľa ktorého je chudoba (chudobní) určovaná vo vzťahu k všeobecne platným štandardom života v danej spoločnosti. V tomto zmysle byť chudobný znamená byť na dne spoločnosti z hľadiska príjmov, spotreby a s ňou viazaným blahobytom i z hľadiska spoločenskej prestíže, ale tiež z hľadiska možností rozvoja osob-

nosti v spoločenskom živote (Townsend 1979). Z uvedeného je zrejmé, že ekonomický rast a rast bohatstva spoločnosti, ani masívna redistribúcia príjmov prostredníctvom sociálneho štátu (welfare state) nevedli k odstráneniu chudoby, ale vedú len k jej posunutiu. V bohatých krajinách extrémna bieda neexistuje alebo vystupuje iba marginálne, a za chudobnú populáciu sa považuje to obyvateľstvo, ktoré je vylúčené z účasti na „bežnom“ štandarde spotreby spoločnosti, v ktorej žije. Špecifické postavenie patrí transformujúcim sa krajinám strednej a východnej Európy, v ktorých problém chudoby, hoci existoval i v období socializmu, sa zviditeľnil po politicko-ekonomických zmenách v dôsledku ekonomických problémov, ale i v dôsledku zintenzívnenia procesov príjmovej a majetkovej diferenciacie obyvateľstva a zmien sociálnej stratifikácie spoločnosti.

CHUDOBA AKO OBJEKT VEDECKÉHO (GEOGRAFICKÉHO) VÝSKUMU

Ako sme v stručnosti naznačili, chudoba je nielen existenčným stavom, ale aj politickým a praktickým konceptom, ktorý popisuje určitý stav chudoby, indikuje určitú predstavu o jej príčinách a dôsledkoch, o jej obsahu, o sociálnom statuse chudobných a ich prestíži a pod. Keďže chudoba je problémom všetkých krajín a spoločností (Alcock 1993), je predmetom vedeckého výskumu už takmer dve storočia. Zvládnuť chudobu a eliminovať všetky jej riziká si vyžaduje okrem pragmatických opatrení i exaktný výskum, ktorý by pomohol k jej predvídaní a systematickému riešeniu. Pozornosť venovaná problémom chudoby v západnom svete je obrovská. Početné teórie o chudobe v jednotlivých krajinách vznikli aj v dôsledku mohutnej diskusie, týkajúcej sa riešenia podpôry štátu, ktoré by mali smerovať k tým, ktorí ich najviac potrebujú, čo je častokrát v rozpore so skutočnosťou. Spoločenská zákazka teda vzniká priamo i nepriamo podľa potrieb sociálnej politiky a je adresovaná ekonómii, štatistike, sociológii, psychológii a v neposlednom rade i geografii. Proces ekonomickej transformácie a jeho sociálne dôsledky zviditeľňujú fenomén chudoby aj na Slovensku, a preto je nevyhnutné, aby i na Slovensku vznikla čo najširšia diskusia, ktorá by výrazne určila objektívne hranice chudoby, vzhľadom na ktoré môže vláda chudobe účinne predchádzať a robiť opatrenia v prospech obyvateľstva, ktoré spadá pod hranicu chudoby. Keďže chudoba sa značne priestorovo diferencuje a začína byť i na Slovensku územne a sociálne nerovnomerne rozložená, mala by sa do tejto diskusie zapojiť aj slovenská geografia a do výskumu geografie chudoby by sa mali nutne zahrnúť aj také koncepty, ako sú regions of poverty, homeless, underclass, ghetto a pod. Ako aktuálne sa však pre geografickú analýzu chudoby na Slovensku ukazujú predovšetkým nasledovné problémy:

- tvorba teritoriálnych konceptov a aspektov chudoby,
- výber indikátorov a vymedzenie chudoby,
- identifikácia regiónov a nositeľov chudoby.

KONCEPTY MERANIA CHUDOBY

Meranie chudoby je závislé od spôsobu vymedzenia a každá spoločnosť si podľa príjmov, výdavkov a svojich cenových relácií vytvára vlastné definície

chudoby. Aj keď neexistuje „správna“ či „vedecká definícia chudoby“, ktorá by bola výsledkom všeobecného konsenzu a neexistuje ani jediný všeobecne prijatý spôsob merania, nikdy nemeríme chudobu ako takú, ale meriame iba jej jednotlivé koncepty. Mareš a Rabušic (1996) rozlišujú nasledovné koncepty chudoby:

Absolútne koncepty: ich zástancom je najmä Seen (1985), ktorý napadol relatívne miery chudoby, pričom argumentuje, že „hranica chudoby“ (poverty line) by mala byť definovaná tak, aby reprezentovala nielen úroveň, na ktorej subjekt nemôže zaistiť nutnú výživu, ale i úroveň, na ktorej nemôže dosiahnuť adekvátne participácie na aktivitách komunity. Absolútna definícia chudoby však priznáva, že udržanie života do určitej miery závisí na mieste a čase, ale aj na schopnosti zachádzať so zdrojmi. Samozrejme, že je nutné rozlišovať medzi primárnou a sekundárnou chudobou, pričom primárnu predstavuje nedostatok zdrojov a sekundárnu neschopnosť ich využitia. Absolútne koncepty považujú za chudobných to obyvateľstvo, ktoré nemá dostatočne uspokojované potreby vo vzťahu k samotným možnostiam prežitia. Absolútny koncept má niekoľko prístupov (mier):

- Prístup k chudobe z hľadiska základných potrieb (basic needs approach) vychádza zo stanovenia nevyhnutných najnižších nákladov na uspokojovanie základných potrieb (jedlo, bývanie, nájomné, kúrenie a odev). Ide o stanovenie najnižších nákladov na prežitie.

- Prístup k chudobe z hľadiska základného spotrebného koša (budget standards) založený na uznanom (potvrdenom) minime výdavov za potreby k zaisteniu základných nevyhnutností života, pričom hranica chudoby je vypočítaná ako náklady na uspokojenie týchto potrieb. Miera je adjustovaná pre zmeny cenovej úrovne (inflácie), pričom však ignoruje vyššie ceny v mestách.

- Prístup k chudobe z hľadiska potravinového pomeru (food ratio method), ktorý je založený na vzťahu medzi výdajmi na potraviny a celkovými výdajmi¹. V tejto súvislosti je zaujímavý Engelov zákon blahobytu, ktorý hovorí, že čím je nižší podiel výdavov populácie na potraviny, tým je vyšší jej blahobyt. Koncept absolútnej chudoby a prezentované prístupy definovania chudoby prostredníctvom ekonomických dimenzií v plnej šírke nevystihujú obsah tohto javu a samé o sebe nie sú schopné vyčerpávajúco identifikovať chudobnú populáciu.

Relatívny koncept chudoby predstavuje problém chudoby v bohatej spoločnosti. Základné potreby sú neuspokojované a neexistuje (výnimočne len marginálne) extrémna bieda spojená s hladom a úmrtím. Časť populácie je vylúčená z účasti na „bežnom“ štandarde spoločnosti, to značí, že chudobnými sú tí, ktorých celkové zdroje klesnú na podstatné obdobie pod obvyklý priemer spoločnosti v ktorej žijú. Ide o koncept chudoby ako stavu deprivácie. Jediniec alebo rodina sú deprivované, ak nemajú určitú pozíciu, t.j. nemôžu si dovoliť určitý tovar a služby. Relatívne miery sú založené vo všeobecnosti na vzťahu platných

¹Napr. v USA sa za chudobné považujú tie rodiny, ktorých náklady na jedlo predstavujú viac ako tretinu ich príjmov. Takto stanovená hranica chudoby je pomerne jednoduchá, pretože sa vyhýba problému adekvátnych štandardov pre ostatné prvky rozpočtu rodín okrem potravín. Potraviny však nie sú jedinou položkou, ktorá odčerpáva značnú časť príjmov a často iné základné potreby (ošatenie, bývanie, zdravotná starostlivosť a pod.) odčerpávajú zo získaných príjmov omnoho viac (Mareš a Rabušic 1996).

štandardov života v danej spoločnosti. Relatívne miery chudoby vychádzajú zväčša z hodnotenia (porovnania) príjmov k určitej strednej hodnote napr.:

- k hranici chudoby v Európskej únii (European Union poverty line), ktorá je formulovaná ako 50 %-ný priemerný príjem ekvivalentnej jednočlennej domácnosti,

- pozíciou v prvom alebo druhom decile príjmovej distribúcie, ktorá slúži ku konštrukcii známej Lorenzovej krivky a k výpočtu Ginnioho koeficientu príjmovej nerovnosti. Miera únosnosti nízkej pozície v príjmovom rozdelení môže byť rozdielna v čase i v priestore.

Priame koncepty (miery) sú založené na spotrebe majetku a kvalite života, resp. na jeho deprivácii. Priame miery sú založené na meraní chudoby až po transformáciu príjmov do spotreby. Samotné príjmy sú nedostatočné pre meranie chudoby, pretože existujú rôznorodé okolnosti sprevádzajúce ich transformáciu do spotreby (koncept sekundárnej chudoby), t.j. chudoba nie je len dôsledkom nedostatočných príjmov, ale aj dôsledkom nedostatočného hospodárenia s nimi. Rôzne miery vychádzajúce z tohto konceptu chápu chudobu ako depriváciu, pričom najznámejší je index mnohonásobnej deprivácie, kde deprivácia predstavuje hranicu chudoby a je určitým bodom na krivke vyjadrujúcej vzťah medzi dosiahnutou hodnotou deprivácie a príjmom, kde s poklesom príjmu index deprivácie rastie disproporcionálne rýchlo. Ako problematické sa v tejto súvislosti ukazuje, či je možné určiť bod (napríklad úroveň príjmu), na ktorom je zmena deprivácie badateľná, alebo či je to dlhodobý proces. Použitie depriváčnych indikátorov, ktoré skúmajú vzťah jednotlivých štrukturálnych zložiek života k príjmom, snažiac sa identifikovať určitý prah, kde sa pri ďalšom poklese príjmu rapídne zvyšuje deprivácia uspokojovaní týchto zložiek, rozširuje škálu možnej identifikácie chudoby. Tieto metódy najčastejšie skúmajú vzťah deprivácie a peňažných príjmov, resp. analyzujú skupiny obyvateľov pod priemerným príjmom a podľa podielu z tohto príjmu zisťujú rozsah deprivácie.

Nepriame koncepty sa opierajú predovšetkým o hodnotenie disponibilného príjmu a podľa Halleröda (1995) sú nepriame miery založené na meraní príjmu pred spotrebou. Patria k nim miery, ktoré sú väčšinou vymedzené relatívne vo vzťahu k nejakému príjmovému rozloženiu. Hranica chudoby je v tomto ponímaní stanovená takmer výlučne ako určitý podiel priemerného celoštátneho príjmu. Na tomto princípe sú založené mnohé práce, ktoré zväčša na základe priemerného príjmu na obyvateľa pomocou rôznych analýz stanovili také miery chudoby ako sociálne minimum (56 % priemerného príjmu v krajine), alebo existenčné minimum (42 % priemerného príjmu v krajine). Príjem ako najpopulárnejší indikátor chudoby nie je však najideálnejší, pretože nie je schopný vyčerpávajúco identifikovať chudobnú populáciu aj preto, že mnohí z tých, ktorí majú dostatočné príjmy, často pociťujú depriváciu v spotrebe. Ďalším problémom je adekvátnosť zmerania aktuálnych príjmov, ktoré zahrňujú aj ďalšie ekonomické zdroje (naturálne príjmy, príjmy z kapitálu, príjmy vlastníkov nehnuteľností a pod.).

Medzi *preskriptívne miery* patria rôzne spotrebné koše „garantované minimálnymi príjmami“, ako sú napr. vymedzené sociálne dávky, hranice životného minima a pod. (legal poverty line). Preskriptívne miery vychádzajú z expertných odhadov špecifických košov tovarov a služieb, ktoré reprezentujú určitú hranicu životnej úrovne. Expertné odhady využívajú vedecky podložené infor-

mácie o spotrebných košoch, na základe ktorých stanovujú peňažný príjem, ktorý by mal zabezpečiť priemernú rodinu daného zloženia na najnižšej úrovni, konzistentnej so životnou úrovňou v danej krajine.

Konsenzuálne koncepty sú založené na konsenze spoločnosti alebo odbornej elity o tom, koho možno považovať za chudobného. Tieto prístupy z hľadiska vývoja metodológie skúmania a merania chudoby môžeme považovať za relatívne najmladšie. Hlavným nedostatkom týchto prístupov je, že sa veľmi ťažko dosahuje sociálny konsenzus v tom, čo je, alebo má byť obsahom spotrebného koša, v akom množstve a akými cenami toto množstvo ohodnotiť. Odmietanie rozpočtových štandardov súvisí s ich prílišnou autoritatívnosťou, ako aj s tým, že sa spájajú s pojmom existenčného minima a s definíciou absolútnej chudoby.

Objektívne koncepty vychádzajú z vymedzenia chudoby pomocou faktorov nezávislých na tých, ktorí sú za chudobných považovaní. Chudoba z tohto aspektu je akoby sledovaná zvonka, bez akejkoľvek kontroly zo strany osôb, ktorých sa týka. Štatistické metódy, expertízy, resp. štátne autority stanovia na základe vybraných kritérií a indikátorov (ukazovateľov) hranicu chudoby a následne aj chudobných. Táto zákonná hranica, určená na základe objektívnych mier ekonomickej a sociálnej štatistiky, je častokrát terčom kritiky nielen zo strany chudobou postihnutej populácie, ale aj tých, ktorí objektívne do tejto skupiny nepatria, ale „vnútorne“ sa cítia chudobní.

Subjektívne koncepty sú založené na hodnotení vlastných skúseností jednotlivých domácností. Subjektívna chudoba sa meria niekoľkými spôsobmi. Od jednoduchej otázky, či sa človek cíti chudobný alebo bohatý, až po zložité konštrukcie subjektívnej hranice chudoby. Prístup k stanoveniu hranice chudoby vychádza z názorov širokej populácie. Zisťujú sa názory tých, ktorí žijú v určitom nedostatku, ako aj tých, ktorí tieto problémy nemajú. Tento prístup umožňuje širšej verejnosti spolurozhodovať o určení hranice chudoby. Subjektívna hranica chudoby (subjective poverty line) je založená na odpovedi respondentov na otázku, aký príjem uspokojuje ich základné potreby. Táto otázka sa dá modifikovať podľa potrieb, ale aj cieľov výskumu, pričom najčastejšie sú kladené dopĺňajúce a spresňujúce otázky, ktoré sú relevantné z aspektu zatriedenia respondentov do jednotlivých pásiem chudoby.

Syntetické koncepty sa pokúšajú merať chudobu komplexnejšie chápanými indexami, ktoré berú do úvahy širšiu škálu charakteristík životných podmienok a ich vzájomných vzťahov (integrated poverty measurement method – integrovaná metóda merania chudoby, physical quality of life index – index fyzickej kvality života a pod.). Významné sú tiež syntetické miery „národného blahobytu“, na základe ktorých sa dá stanoviť hranica chudoby (measure of economic welfare – miera ekonomického blahobytu, net measure of economic welfare – čistá miera ekonomického blahobytu, national welfare measure – miera národného blahobytu, net national welfare – čistá miera národného blahobytu a iné, cf. Mareš a Rabušič, 1966). Spoločným znakom týchto mier je, že v jednom ukazovateli vyjadrujú rozsah spotreby, majetku, životných podmienok a ďalšie zložky životnej úrovne. Nedostatkom týchto mier (indexov) je, že sú pomerne zložité, ťažko sa interpretujú a pre nezainteresovaných sú nezrozumiteľné. Z uvedených mier chudoby je zrejmé, že prístupy k nim môžu byť veľmi rôznorodé a podstatné je, čomu má toto meranie slúžiť.

PROBLÉMY GEOGRAFICKÉHO VÝSKUMU CHUDOBY

Nesprávny výber (použitie) vyššie uvedených konceptov pri sledovaní priestorových aspektov chudoby (v priestorových analýzach) sprevádzajú mnohé problémy a ich aplikácia je častokrát vzhľadom k cieľu neúčelná. Z tohto dôvodu je potrebné zamerať sa na tie koncepty, ktoré prinášajú najlepšie výsledky o jej priestorových aspektoch a ktoré čo najviac konvergujú so skutočnosťou. Sú to koncepty obsahujúce také indikátory ekonomickej a sociálnej štatistiky (existujúce aj za regióny), ktoré by mali byť všeobecne dostupné a operačného charakteru, t.j. ľahko sledovateľné a meniteľné v čase (môžu to byť aj chudobu sprostredkujúce indikátory ako nezamestnanosť, sociálne dávky, vybavenosť domácností, majetkové pomery a pod.), ktoré spolu s „klasickými“ indikátormi príjmov a výdajov, životnej úrovne a spôsobu života poskytujú reálny obraz o chudobe v skúmanom území. Sledovaním týchto indikátorov, ale najmä ich kombinovaním, môžeme získať syntetický ukazovateľ, pomocou ktorého sa dá pomerne presne identifikovať teritoriálne rozmiestnenie chudoby. Na kvantifikáciu priestorového rozloženia chudoby a všetkých jej priestorových atribútov je nutné poznať a definovať, kto je chudobný a v akých podmienkach žije. Nevyhnutným krokom na meranie chudoby je stanovenie hranice chudoby, pomocou ktorej môžeme vyjadriť podiel populácie žijúcej v chudobe². Ak tento podiel vyjadríme k celkovej populácii, dostaneme najjednoduchšiu mieru chudoby, a to rozsah chudoby (head count ratio). Ďalšou významnou mierou je medzera chudoby (poverty gap), definovaná ako podiel peňažných prostriedkov, ktoré je potrebné poskytnúť chudobným, aby ich príjmy dosiahli aspoň hranicu chudoby. Zatiaľ čo rozsah chudoby neregistruje zmeny, ktoré nastanú vo výške príjmov ľudí, medzera (schodok) chudoby je citlivá na tieto zmeny, ale zasa nevyjadruje počet chudobných. Ani jedna z týchto mier nezachytáva distribúciu príjmov medzi chudobnými, preto sa často používa iná miera, ktorá je váženým priemerom medzery chudoby. Táto miera je spojením dvoch predchádzajúcich mier a zohľadňuje príjmovú nerovnosť chudobnej populácie. Rôzne koncepty chudoby u sledovaných jednotiek v rôznych krajinách sú však triedené podľa celého radu kritérií, ktoré sa navzájom prekrývajú.

IDENTIFIKÁCIA REGIÓNOV A NOSITEĽOV CHUDOBY

Je prirodzené a logické, že odpoveď na túto otázku priamo závisí od predchádzajúcich skutočností. Podľa toho, ako definujeme chudobu, aký koncept použijeme a aké indikátory sledujeme, bude vyzeráť i teritoriálne rozloženie chudoby. Je evidentné, že výber konceptu postaveného na rozdielnych indikátoroch (kritériách) bude mať veľký vplyv na priestorové premietnutie, pričom konštrukcia štatistických kategórií chudoby nebude v úplnej miere odrážať reálne rozvrstvenie chudobných (chudoby). Z tohto dôvodu budú významnú úlohu zohrávať komparatívne analýzy (vychádzajúce z rozdielnych konceptov), ktoré môžu ukázať na významnú koincidenciu výsledkov získaných za pomoci rôz-

²Na Slovensku oficiálnu hranicu chudoby tvorí životné minimum, ktorého výška bola stanovená ešte za socializmu a odvtedy sa len valorizuje. Životné minimum je spoločensky uznaný minimálny príjem občana, pod ktorým (ak ho nedosiahne) nastáva stav hmotnej núdze.

nych indikátorov, ako i porovnať regióny na základe rôznych identifikačných znakov. Čo sa týka teritoriálnych aspektov, vystupuje ešte jeden dôležitý aspekt, a to diferenciácia medzi urbánnou a rurálnou chudobou. Kým vo väčšine krajín sveta viac prevažovala rurálna chudoba, ktorá mala za následok výrazný migračný pohyb, v súčasnosti v niektorých krajinách (Holandsko, USA a pod.) je hlavným problémom urbánna chudoba obyvateľstva. V mnohých prípadoch je táto chudoba oveľa nebezpečnejšia (vyššia bieda, vyššia sociálna patológia a pod.).

PRIESTOROVÉ ANALÝZY CHUDOBY NA SLOVENSKU V ODBORNEJ LITERATÚRE

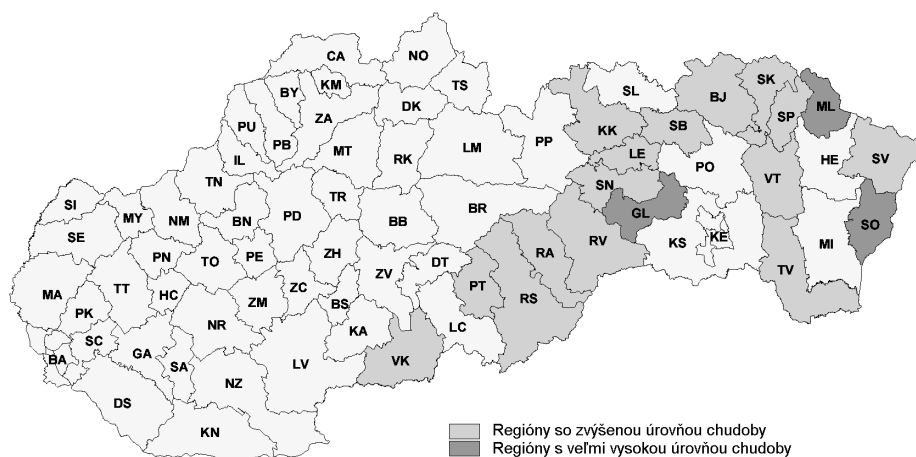
Jednou z mála prác, ktorá sa okrem iného zaoberala aj priestorovými aspektami chudoby na úrovni makroregiónov (bývalých krajov) SR, bola výskumná práca Filipovej a Tonhauserovej (1991). V tejto práci autorky použili preskriptívny koncept, pričom za chudobné považovali domácnosti, ktorých príjem nedosahoval životné minimum. Domácnosti žijúce v biede okrem toho analyzovali aj z hľadiska ich ekonomickej aktivity, sociálnej, zamestnaneckej a vekovej štruktúry podľa prednosti, ako i veľkosti a úplnosti domácnosti. Výsledkom ich snahy boli pomerne presné informácie o úrovni, faktoroch a nositeľoch chudoby v troch bývalých krajoch Slovenska a v Bratislave. Inou prácou, okrajovo sa dotýkajúcou regionálnej diferenciácie chudoby na Slovensku, je práca Večerníka (1991). Tento autor analyzoval priestorové aspekty chudoby v krajoch bývalej ČSFR podľa objektívneho i subjektívneho konceptu. Zistil, že z teritoriálneho hľadiska je viac chudobných na Slovensku, hlavne v jeho východnej časti, a to viac podľa subjektívnych než objektívnych kritérií. V tejto práci nájdeme aj stručnú informáciu o tom, že najväčší výskyt chudoby je v malých, nie však v najmenších obciach a vo veľkých, nie však v najväčších mestách ČSFR. O urbánnej chudobe v Bratislave sa stručne zmieňuje Karásek (1993), ktorý konštatuje, že v čase jeho výskumu neexistovali v Bratislave typické kolónie chudoby, ako bola v minulosti napr. Schulpeho kolónia na Račianskej ulici, alebo Dornkapell (terajšia Trnávka). Najvýznamnejšou prácou venujúcou sa okrem iného regionálnej, ale aj urbánno-rurálnej diferenciácii chudoby je práca ŠÚ SR (1997), ktorá analyzuje chudobu v regiónoch, ale aj podľa typu obce. Chudoba je tu sledovaná a analyzovaná pomocou sociálnej situácie domácností roku 1995, pričom autori použili tri koncepty jej sledovania (nepriamy, objektívny a subjektívny).

Najnovšou a doposiaľ jedinou geografickou prácou, ktorá sa zamerala na sledovanie priestorovej diferenciácie chudoby je práca Michálka (2000). Autor v nej použil jednoduchý syntetický koncept a pomocou sprostredkujúcich indikátorov ekonomickej a sociálnej štatistiky (príjmu, nezamestnanosti a sociálnych dávok) identifikoval na Slovensku rizikové regióny z aspektu chudoby (obr. 1).

STRUČNÁ EVALVÁCIA REGIÓNOV CHUDOBY NA SLOVENSKU

Vychádzajúc z týchto, ale aj ďalších prác, ktoré sa len okrajovo a nepriamo zaoberali chudobou v regiónoch Slovenska (napr. Falt'an et al. 1995, Gajdoš a

Pašiak 1995 a iné), je možná parciálna charakteristika (evalvácia) existujúcich (formujúcich sa) regiónov chudoby na Slovensku. Regióny chudoby sa vyskytujú najmä v územiach s nízkym ekonomickým rastom, kde všeobecne nízka úroveň príjmov (najmä v dôsledku vysokej nezamestnanosti a sociálnej odkázanosti značnej časti obyvateľstva) spôsobuje silný tlak na prežitie a prostriedky konzumácie. V dôsledku toho nezostávajú prostriedky na investičnú činnosť a akumuláciu kapitálu. Vo všetkých týchto regiónoch je hospodárska štruktúra zastalá, priemysel slabý, obyvateľstvo je zamestnané prevažne v poľnohospodárstve alebo nezamestnané. Dlhodobé zaostávanie v technickom rozvoji spôsobilo, že v týchto regiónoch zväčša neexistuje moderná infraštruktúra, ktorá je jednou z významných podmienok vstupu zahraničného kapitálu. Vnútorne sociálne štruktúry kumulujú mnohé problémy, súvisiace s dlhodobou nezamestnanosťou, sociálnou odkázanosťou, slabo rozvitým trhom, zlou demografickou skladbou obyvateľstva a pod. Tieto parametre a charakteristiky indikujú vysoký nárast chudoby, masové schudobňovanie a znižovanie sociálnej kvality života na individuálnej úrovni. V regiónoch sa obmedzujú až atrofujú viaceré sociálne vzťahy a funkcie, znehodnocuje sa sociálny potenciál a formuje sa sociálna podtrieda (underclass), ktorá hrozí rozvojom rôznych foriem sociálnej patológie a sociálneho konfliktu. Privátna a demografická chudoba (napr. chudoba v období zakladania rodiny, v starobe a pod.), ktorá bola v predchádzajúcom období takmer výlučne atribútom určitých fáz životného cyklu jedinca či rodiny, sa postupne transformuje na chudobu trvalú a verejnú, spojenú najmä s trhom práce, ktorý je slabo rozvinutý. Determinanty chudoby sa teda pomaly presúvajú z oblasti rodinnej štruktúry a životného cyklu do oblasti postavenia na trhu práce.

Obr. 1. Regióny chudoby na Slovensku.

ZÁVER

Slovenská spoločnosť je v prvom období transformácie veľmi citelne zasiahnutá novou chudobou, spojenou najmä s ekonomickými problémami a neza-

mestnanosťou. Môžeme vidieť, že skôr skrytá demografická a marginálna chudoba sa stáva zjavnou a statusovou a postihuje nezanedbateľnú časť populácie. Veľmi znepokojujúci je fakt, že sa objavuje aj sekundárna chudoba u obyvateľstva, ktoré sa objektívne pod oficiálnou hranicou chudoby nenachádza. Chudobou, resp. ohrozenými chudobou sa u nás zaoberajú štátne inštitúcie a niektoré vedecké odbory, pričom samotná geografia doposiaľ na tento celospoločenský problém nereagovala. Je nutné, aby aj slovenská geografia (tak, ako je tomu v západných krajinách), reflektovala na reálne a potencionálne nebezpečenstvo chudoby, ktoré hrozí významnej časti slovenskej populácie. Chudoba musí byť súčasťou geografických analýz a stanovenie východiskových paradigiem, teórií a metodológie súčasťou geografického výskumu chudoby na Slovensku. Zároveň je nutné, aby jednostranné ekonomické a sociologické reakcie na chudobu boli doplnené o geografické koncepty, ktoré podporia vznik a sledovanie priestorových aspektov, ktoré chudobu ovplyvňujú a charakterizujú. Sme presvedčení, že fenomén chudoby je nevyhnutné študovať vždy s istým ohľadom aj na priestorové danosti.

LITERATÚRA

- ALCOCK, P. (1993). *Understanding poverty*. London (Macmillan).
- BOURDIEU, P. et al. (1993). *La misere du monde*. Paris (Edition du Seuil).
- FALŤAN, E., GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J. (1995). *Sociálna marginalita území Slovenska*. Bratislava (SPACE).
- FILIPOVÁ, J., TONHAUSEROVÁ, A. (1991). *Obyvateľstvo SR žijúce pod životným minimom v roku 1988*. Bratislava (VÚPSV).
- FILIPOVÁ, J., VALNÁ, S. (1995). Prístupy k definovaniu a meraniu chudoby. *Ekonomický časopis*, 43, 118-129.
- GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J. (1995). *Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti*. Bratislava (VEDA).
- HALLERÖD, B. (1995). Making ends meet: perceptions of poverty in Sweden. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 4, 174-189.
- KARÁSEK, J. (1993). K otázke hraníc chudoby obyvateľstva Slovenskej republiky. *Sociológia*, 25, 53-63.
- MAREŠ, P., RABUŠIC, L. (1996). K měření subjektivní chudoby v české společnosti. *Sociologický časopis*, 32, 297-314.
- MICHÁLEK, A. (2000). Formovanie regiónov chudoby na Slovensku. In Mikulík, O., Mariot, P., eds. *Aktuální aspekty teritoriální struktury ČR a SR. Sborník 4. česko-slovenského akademického semináře z geografie. Brno 8-9.12.1999*. Brno (Ústav geoniky AV ČR), pp. 34-37.
- SEEN, A. (1985). A sociological approach to the measurement of poverty: a reply to Peter Townsend. *Oxford Economic Papers*, 37, 669-676.
- ŠTATISTICKÝ ÚRAD SR (1997). *Sociálna situácia domácností SR (súhrnná analýza)*. Bratislava (ŠÚ SR).
- TOWNSEND, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth (Penguin).
- VEČERNÍK, J. (1991). Úvod do studia chudoby v Československu. *Sociologický časopis*, 27, 576-596.
- VOLEKOVÁ, H. (1995). Problém životného minima a sociálnej odkázanosti na Slovensku. In Mareš, P., ed. *O chudobě v české a slovenské společnosti. Sborník referátů z mezinárodní konference. Brno 10.-11.4.1995*. Brno (Masarykova univerzita), pp. 115-120.

Anton Michálek

POVERTY: CONCEPTS AND GEOGRAPHIC DIMENSIONS

Poverty is a global problem. It is especially acute in politically and economically unstable societies and the modern poverty is quite common in transforming countries of Central and Eastern Europe, including the Slovak Republic. The aim of the article is to show a wider picture of poverty problem with a survey of knowledge on contents, concept and territory aspects of poverty in our country and in the world, which are also important for time-spatial determination of poverty. Quantification of spatial distribution of poverty and identification of its areas can contribute to optimization of interventions aimed at its eradication. Presented facts represent an input to the study of geography of poverty in Slovakia providing a basic survey of scientific views of this important phenomenon along with guidelines applicable in elaboration of spatial analysis of poverty.

Translated by H. Contrerasová